

КОЛУБАРСКА БИТКА (Поводом 70-те годишњице)

После пораза у царској бици, аустроугарска Балканска војска је покушала да новом снажном офанзивом против Србије парира штетне последице тога пораза. То је довело до битке на Дрини, једне од најкрвавијих битака које је српска војска водила у току првог светског рата, како по ангажованим снагама и поднетим људским и материјалним жртвама, тако и по динамичности и разноврсности борбених дејстава, времену трајања и простору на коме је извођена. Као што је познато, српска војска је изгубила ту битку, али је — како с разлогом истиче пуковник Митар Буришић, писац запажене студије о овој бици — ни аустроугарска Балканска војска није добила.¹ Истина, њене армије су за десетак дана своје новембарске офанзиве (претходна септембарска офанзива претрпела је тежак неуспех) заузеле знатне делове српске територије, међу којима и неке житородне рејоне од виталног значаја за исхрану војске и становништва, али им ни овога пута није пошло за руком да реализују основну оперативну замисао фелцајгмајстера Поћорека, којом је било предвиђено окружење и уништење главних снага српске војске у западној Србији. Ако се овоме дода чињеница да је аустроугарска Балканска војска у бици на Дрини изгубила око 130 хиљада људи избачених из строја,² да се удаљила од својих база за снабдевање и осетно умањила своју борбену моћ, онда цитирани закључак пуковника Буришића не звучи парадоксално.

Упркос свим недаћама, српска војска је очувала јединство фронта, не допуштајући непријатељу да одсудно туче ниједну њену јединицу. Оценивши да због акутне несташице артиљеријске муниције и осетног пада борбеног духа у неким јединицама — не постоје реални услови за одбрану Ваљева, војвода Путник је 10. новембра одлучио да без озбиљнијег отпора напусти ваљевску избочину и повуче своје преморене трупе на десну обалу Колубаре и Љига, најпогоднију одбрамбену линију на простору између Дрине и Рудничког масива, која је — будући да је спреда била заштићена мочварним долинама Колубаре и Љига, а позади ослоњена на сувоборско-маљенску преду — пружала врло повољне услове за сламање напад-

¹ Митар Буришић, *Битка на Дрини 1914*, Београд, 1969, стр. 387.

² Милан Зеленик, *Битка на Дрини 1914. године*, „Војноисторијски гласник“, бр. 5/1955.

не моћи противничких снага и стварање неопходних услова за прелазак у општу противофанзиву.

То повлачење је, међутим, извођено под врло неповољним оперативно-тактичким и атмосферским околностима, под снажним притиском надмоћнијих противничких снага, које су енергично надирале у правцу Ваљева.³ У нарочито неповољном положају налазиле су се трупе српске 1. и 3. армије, чија је одступна комуникација водила готово паралелно са фронтом Караула — Близански висови — Јутина, на коју су нападале четири аустроугарске дивизије. После повлачења 2. армије на десну обалу Колубаре (ноћу 14/15. новембра, без одобрења Врховне команде), леви бок 3. армије био је откривен, а непријатељ се примакао мостовима код Словца и Диваца на ризично одстојање. У таквој ситуацији, спраховита гужва и неред на одступним комуникацијама 1. и 3. армије нису се могли избећи. Те комуникације су биле закррене непрегледним колонама возила, артиљерије, коморе и избеглица. Све се то измешало и згужвало у готово неразрешиве чворове.⁴ Па ипак, захваљујући претераној опрезности противничких снага, које су у ширем рејону Ваљева очекивале одсудну битку, трупе поменутих српских армија су успешно пребродиле тешку кризу и готово несметано извршиле одступно-бочни марш до својих нових положаја на десној обали Колубаре и Љига.

Нова одбрамбена линија, која се протезала десном обалом Колубаре преко Лазаревца и Човке, затим десном обалом Љига преко Гукоша, Баћенца, Сувобора и Маљена, Црног врха, Великог приседа и Кадињаче до Ужица — поседнута је овако:

— *Обреновачки одред* (7. пешадијски пук II позива и 10. коњички пук — укупно 10.000 људи и 26 топова) пуковника Милисав Лешјанина — на десној обали Колубаре од њеног ушћа у Саву до реке Марице;

— *Друга армија* (Коњичка, Шумадијска, Тимочка и Моравска дивизија I позива — укупно 80.792 човека и 138 топова) војводе Степе Степановића — на десној обали Колубаре и Љига од ушћа реке Марице у Колубару до ушћа реке Грабовице у Љиг;

— *Трећа армија* (Комбинована и Дринска дивизија I позива и Дринска и Тимочка дивизија II позива — укупно 56.089 људи и 80 топова) генерала Павла Јуришића Штурма — на десној обали Љига од ушћа реке Грабовице до реке Качера;

— *Прва армија* (Дунавска дивизија I позива, Моравска и Дунавска дивизија II позива и Маљенски одред — укупно 54.273 човека и 80 топова) генерала Живојина Мишића — на положајима Гукоши — Баћенац — Руда — Маљен;

— *Ужичка војска* (Шумадијска дивизија II позива, Ужичка бригада и Лимски одред — укупно 33.265 људи и 36 топова) генерала Вукомана Арачића — на положајима Црни врх, Велики приседо — Кадињача — Поникве;

³ Обавештен да се српска војска повлачи на целом фронту, генерал Поћорек је, упркос упозорењу команданата 15. и 16. корпуса да имају велики број посусталих и изнемоглих војника, наредио „да све што још може да хода мора ићи према Ваљеву“ (*Поћореков лични дневник*, Војноисторијски институт, микротека, св. VIII, стр. 113).

⁴ Милан Раденковић, *Колубарска битка*, Београд, 1959, стр. 18—38.

— *Одбрана Београда* (7. пук I позива, 7. и 11. пук III позива и два ескадрона коњице — укупно 19.465 људи и 47 топова) генерала Михаила Живковића — на фронту Гроцка — Београд — Остружница — Умка;

— *Браничевски и Крајински одред* (укупно 21.135 људи и 72 топа) — на делу северног фронта од Доњег Милановца и Текије до Гроцке.⁵

Српска војска је, дакле, на фронту према Аустро-Угарској имала укупно 253.884 човека и 426 топова. Као што се из изложеног распореда види, њене трупе су се налазиле у линијском распореду, затварајући све правце који из долине Колубаре, од Ваљево и Бајине Баште воде у унутрашњост земље, сем правца Ваљево — Косјевић — Пожега, који је затворен у току битке. Команданти свих јединица добили су задатак да нову одбрамбену линију одсудно бране. „Треба бити убеђен и чврсто решен да се са ове линије не може даље ићи“ — каже се у директиви војводе Путника од 17. новембра — „да је било доста попуштања и да сада, у интересу нашег угледа и до сада стеченог гласа, ваља извојевати победу.“⁶ Будући да је српска Врховна команда упорно инсистирала да се „грчевито држи цео фронт, не дајући непријатељу маха за даље продирање, а имајући стално у виду идеју — прелазак у офанзиву свом снагом, чим ово прилике дозволе“,⁷ ниједна оперативна јединица није извучена у стратегијску резерву, јер се ниједан правац није смео оголити без опасности од непријатељевог обухватног маневра. Парирање изненађења и отклањање криза могли су се вршити само скидањем јединица са мање угрожених делова фронта, што, дакако, није препоручљиво. Али, када је реч о спором и неактивном непријатељу, каква је била аустроугарска Балканска војска, и ако се на другој страни располаже трупама изузетне маневарске способности, каква је без сваке сумње била српска војска, онда је такав поступак не само могућ него и сврсисходан.

Аустроугарске трупе су 15. новембра заузеле Ваљево и избиле на Колубару у следећем распореду:

— *Пета армија* (82 батаљона, 11 ескадрона и 43 батерије) генерала Либеријус фон Франка — на фронту Обреновац — Лајковац; Комбинован корпус (7. и 29. дивизија) генерала Крауса — усмерен према Обреновцу, Конатици и Степојевцу, а 8. корпус (9. и 21. дивизија) генерала Шајхенштула — према Лазаревцу;

— *Шеста армија* (160 батаљона, 12 ескадрона и 84 батерије), под непосредном командом Оскара фон Поћорекa — на левој обали Колубаре од ушћа Љига до села Диваца и у рејону Ваљево и села Тубравића: 13. корпус (36. и 42. дивизија), генерала Ремена, на левој обали Колубаре, 15. корпус (1., 40. и 48. дивизија), генерала Апела, и 16. корпус (18, 50. и Комбинована дивизија), генерала Вурма, у

⁵ Исто, стр. 42—44.

⁶ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца* (даље ВРС), књ. IV, Београд, 1925, стр. 150. и 151.

⁷ Живко Павловић, *Колубарска битка*, „Српски књижевни гласник“, књ. III/1921.

рејону Ваљева и села Тубравића; 4, 9. и 7. бригада налазиле су се у рејону Рогачице, Бајине Баште и Вишеграда.⁸

Укупна јачина аустроугарске Балканске војске износила је око 300.000 људи и 600 топова.⁹

Преморене аустроугарске трупе нису ни покушале да 15. новембра пређу преко Колубаре, јер им је било наговештено да ће по заузимању Ваљева добити неколико дана одмора. Међутим, обманут исказима заробљених српских војника да се српске главне снаге ујурбано повлаче према Аранђеловцу и Крагујевцу, као и извештајем аустроугарског посланика у Софији у коме је, поред осталог, истакнуто „да су Срби на издисају“ — Поћорек је 16. новембра наредио да 5. армија и 13. корпус 6. армије продуже напад ради заузимања висова на десној обали Колубаре, а да 15. и 16. корпус 6. армије остану на тродневном одмору у рејону Ваљева. Намера му је била да се што пре дочепа железничке пруге Обреновац — Ваљево, да би њеним несметаним коришћењем средио свој потпуно дезорганизовани дотур, да после тога одобри трупама неколико дана одмора, а потом да заузме Београд, отвори нову комуникациону линију и тиме створи знатно повољније услове за продужење офанзиве ради коначног савлађивања главних снага српске војске на простору Аранђеловац — Крагујевац.¹⁰

Сламање нападне моћи аустроугарске Балканске војске на Колубари, Љигу и Сувору

Супротно Поћорекском предвиђању, његове трупе (Комбиновани, 8. и 13. корпус), које су 16. новембра продужиле напад на фронту Обреновац — Лазаревац и на простору између реке Рибнице и Љига — наишле су на снажан отпор. Упркос томе, Поћорек није могао да поверује да му је војвода Путник приредио стратегијско изменађење, већ је и даље остао при ранијој оцени да је српска војска у расулу и да је треба још само мало гурнути па да се распадне.¹¹ Међутим, покушај 8. и Комбинованог корпуса 5. армије да пређу на десну обалу Колубаре према Лазаревцу, Степојевцу и Конатици није успео. Дуготрајне кише претвориле су долину Колубаре, Лукавице и доњег тока Пештана у моћне препреке, које се без мостових тренова нису могле савладати, а ови се по блатњавим путевима нису могли брзо привући; и топови су морали бити вучени ужадима по блатњавом земљишту. Услед тога, а и жилавог отпора српских предњих делова, команданти поменутих Поћорекових корпуса нису успели да у току 16. новембра предузму прелазе преко набујале Колубаре, како им је било наређено. Трупе 13. корпуса 6. армије, иако усмерене простором (према Словцу и Дивцима) где је обала Колубаре била потпуно огољена, избиле су тек пред вече са два пука на пребен Бела

⁸ *Osterreich-Ungarns letzte Krieg 1914—1918*, Wien, 1931—1932, Band I, str. 672.

⁹ М. Раденковић, н. д, стр. 659—660.

¹⁰ *Letzter Krieg*, Band I, str. 672.

¹¹ Петар Томац, *Први светски рат 1914—1918*, Београд, 1973, стр. 158.

стена — Совљак. До тог времена, све јединице српске 3. и 1. армије успеле су да се неузнемиравано пребаце на десну обалу Љига (3. армија), односно на положаје Медник — Баћенац — Руда — Маљен (1. армија).¹²

Сутрадан, 17. новембра, Комбиновани корпус 5. армије успео је да пребаци на десну обалу доњег тока Пештана и Лукавице само претходнице 7. и 29. дивизије. Осми корпус је, међутим, успео да пребаци на десну обалу Колубаре (према Лазаревцу) знатне снаге 21. ландверске дивизије, али му није пошло за руком да, у садејству са левим крилом 13. корпуса, скрши испадни угао српског одбрамбеног фронта у углу између Колубаре и Љига, који су чинили Човка и Враче брдо. Истина, Моравска дивизија I позива, која је држала ове положаје, нашла се у веома тешкој ситуацији, изложена страховитој унакрсној ватри артиљерије и снажном притиску пешадије. Упркос томе, војвода Путник није одобрио захтев команданта ове дивизије генерала Илије Гојковића да, у току ноћи између 17. и 18. новембра, извуче своје трупе из непријатељевог ватреног вихора и да их повуче на Крменицу, већ је категорички наредио „да се Човка мора држати по сваку цену“. Тринаести корпус 6. армије ограничио се тога дана на упућивање једног извиђачког одреда преко села Дучића, који је из непосредне близине посматрао дугачке колоне српске 1. армије које су се од Горње Топлице повлачиле према Гучошима, али их није нападао. Захваљујући томе, јединице 1. армије су несметано поселе своје нове положаје.¹³

Тога дана по подне поново је почела да пада јака киша са суснежицом, па су се редови аустроугарске 5. армије почели проређивати и због прехлада и других обољења, а Колубара и Љиг су још више набујали.

У току 18. новембра наступање Комбинованог корпуса у правцу Степојевца и Конатице укочено је изливом Колубаре и појачаним отпором Обреновачког одреда. Истина, 7. дивизија овог корпуса је успела да пребаци преко набујале Лукавице свој 68. пук, али су његове трупе задржане на месту прелаза — у ширем рејону Великих Прљена. Напад 21. ландверске дивизије у правцу Лазаревца и села Шопића претрпео је неуспех: њене снаге су задржане на простору између Колубаре и линије Шопић — Лазаревац. Мада тучена снажном артиљеријском ватром Моравске дивизије I позива, 9. дивизија 8. корпуса је успела да пребаци преко Колубаре свој 73. пук, чије су се трупе утврдиле у подножју Врачег брда ради заштите подизања понтонских мостова, које је започело чим је пао мрак. Најзначајнији успех постигао је тога дана 13. корпус 6. армије. Извиђачки одред његове 36. дивизије (шест чета и једна брдска батерија) разбио је предстражни батаљон Моравске дивизије II позива на Орловцу, а потом предузео обухватни напад на Миловац, главни ослонац предстражног положаја ове дивизије. Тај напад је, међутим, претрпео неуспех, јер су Миловац браниле двоструко јаче српске снаге. Још већи успех постигао је извиђачки одред 42. хонведске

¹² Вид. ВРС, књ. IV, стр. 92—123; М. Раденковић, н. д, стр. 147—151.

¹³ ВРС, књ. VI, стр. 123—150; Саво Скоко, *Војвода Радомир Путник*, књ. II, Београд, 1984, стр. 157. и 158.

дивизије, који је енергично напао главнину 8. пука II позива на Баћенцу, натерао је у панично бекство и заробио преко 1.000 војника, подофицира и официра. Мада је Баћенац у току ноћи повраћен противнападом Дунавске дивизије II позива, овај догађај упечатљиво илуструје какве је размере узела деморализација и паника којом су биле захваћене дивизије 1. армије. Извештавајући о томе генерала Мишића, командант Дунавске II пуковник Милош Васић, с болом у души, истиче „да се на жалост ни трупе ни официри неће да боре“, да „војници одричу послушност“ и да је „зло тако велико да му је тешко наћи лека“.¹⁴

Пошто је на фронту Ужичке војске непријатељ био неактиван, њен командант Вукоман Арачић је, по наређењу Врховне команде, формирао 12. новембра Косјеришки одред ради затварања правца Ваљево — Косјерић — Пожега.¹⁵

Будући чврсто уверен да се српске главне снаге у неред у влаче у централне области земље, Поћорек је олако прешао преко улозорења команданата корпуса — Шајхенштула и Ремена — да се на десној обали Колубаре и Љига налазе најмање три српске дивизије, а не само слабе заштитнице, и 18. новембра издао директиву за продужење офанзиве, којом је наређено:

— да се 5. армија (до 22. новембра) прикүпи северно од реке Түрије са циљем да, у садејству са снагама из Срема и Баната, заузме Београд,¹⁶ а потом да се обруши на југ ка Младеновцу;

— да се 13. корпус 6. армије групише јужно од реке Түрије ради напада на српске снаге које би евентуално кренуле од Аранђеловца према Београду;

— да се 6. армија прикүпи на простору западно од пута Горњи Милановац — Рудник — Аранђеловац ради предузимања напада на главне српске снаге на линији Аранђеловац — Чачак;

— да 18. дивизија и група генерала Шњарића заузму Ужице, а потом, дејствујући долином Западне Мораве, штите десни бок 16. корпуса.¹⁷

У поменутој директиви и наређењима с њом у вези, Поћорек је заузимање висова на десној обали Колубаре третирао као већ свршену епизоду, верујући да је до застоја операција дошло због рђавог времена, а не због појачаног отпора српске војске. То се јасно види из његовог писма шефу дворске канцеларије генералу Болфрасу, у коме се истиче: „За сада нас, додуше, заустављају невреме, висок водостај и беспримерно блатњави путеви, али се ми поуздано надамо да ћемо и ове нове и озбиљне тешкоће савладати“.¹⁸

¹⁴ ВРС, књ. IV, стр. 151—178; *Letzter Krieg*, Band I, стр. 685.

¹⁵ Пуковници Ј. Луковић и Т. Нижић, *Преглед историје ратова (закључно са првим светским ратом)*, Београд, 1962, стр. 214.

¹⁶ „Заузимање Београда на најбржи начин од највећег је значаја не само за Балканске снаге него и за општу ратну ситуацију у целини“ — каже се у наређењу генерала Поћорекa 5. армији.

¹⁷ *Letzter Krieg*, Band I, стр. 686.

¹⁸ *Поћореков лични дневник*, св. VIII, стр. 203.

Оперативна ситуација се, међутим, није развијала онако како је замислила и планирала команда аустроугарске Балканске војске. Велике поплаве Колубаре, Пештана и Лукавице доиста су укочиле напад Комбинованог корпуса (у току 19. новембра) према Конатици и Црљенима, али су принудиле и команданта Шумадијске дивизије I позива да снаге које су браниле прелазе преко Пештана и Лукавице повуче на главну одбрамбену линију, јер су се њихови ровови напунили водом. Захваљујући томе, пребачене групе 68. пука 7. дивизије успеле су да се одрже на десној обали Лукавице. Ни групе 21. дивизије 8. корпуса, које су 19. новембра обновиле напад према Лазаревцу и селу Шопићу, нису постигле никакав успех: изненада су дочекане снажном ватром предњих делова Тимочке I на западној ивици села Шопића и натеране у бекство; на бојишту су оставиле 700 убијених и заробљених војника, подофицира и официра. Известан успех постигла је само 9. дивизија 8. корпуса, која је, уз садејство 36. дивизије 13. корпуса, концентричном артиљеријском ватром буквално преорала положаје Моравске I на Врачем брду, а потом их на јуриш заузела. На фронту српске 1. армије непријатељ је у току 19. новембра у више махова напао предстражне положаје Моравске II на линији Циганске куће — Миловац — Бабајићи, као и лево крило Дунавске II на Баћенцу, али су сви ти напади претрпели неуспех. Ужичка војска је тога дана вршила прегрупацију снага ради јачег обезбеђења свог десног бока и позадине.¹⁹

Огорчене борбе које су се током 19. новембра распламсале на Колубари и Љигу извеле су Поћорекa из заблуде да је ту реч само о заштитничким борбама и принудиле га да у битку уведе 15. и 16. корпус: први на фронту Медник — Баћенац — Руда, а други у правцу Маљена и Буковске планине.

Увођењем у битку 15. и 16. корпуса 6. армије, на целом фронту су се 20. новембра распламсале још жешће борбе. Пошто се Комбиновани корпус 5. армије — очекујући мостове тренове за прелаз преко доњих токова Колубаре, Пештана и Лукавице — тога дана уздржао од акције, снаге српске 2. армије довеле су 21. ландверску дивизију у тешку ситуацију: њене групе су биле изложене бочној артиљеријској ватри Шумадијске I са десне обале Пештана, а мочварно и поплављено земљиште у њеној позадини отежавало је дотур муниције и хране.²⁰ Због тога се и 9. дивизија овог корпуса ограничила на артиљеријско дејство против делова Моравске I на Човки и западном делу Врачег брда. Групе 5. армије су, дакле, у току 20. новембра биле приковане за обалу Колубаре, али је и српска 2. армија претрпела тешке губитке. Поред осталих, тога дана је на Врачем брду погинуо командир 1. вода 1. чете 4. батаљона 1. пука Моравске дивизије I позива, резервни поручник Димитрије Туцовић, један од најистакнутијих вођа социјалистичког покрета у Србији. Овај највећи противник рата, те најстрашније друштвене појаве, погинуо је јуначком смрћу бранећи своју земљу од агресора који је брутално насрнуо на њену слободу, националну независност

¹⁹ ВРС, књ. IV, стр. 178—207; *Letzter Krieg*, Band I, стр. 687; М. Раденковић, н. д, стр. 159—160.

²⁰ М. Раденковић, н. д, стр. 67.

и територијални интегритет. „Нећу ни сада, као што нисам никада, ни помишљати да себе склањам од судбине која прати цео народ“ — писао је он, уочи смрти, свом оцу.

Српска 3. армија није извршила наређени противнапад правцем Жупањац — Пепељевац ради олакшања тешког положаја Моравске I на Човки и Врачем брду, јер су лукови Тимочке II, којима је био поверен тај задатак, после страховито напорног марша стигли на полазне положаје у зору 20. новембра крајње исцрпени и у непотпуном саставу, па је, стога, планирани напад одложен за сутрадан.²¹

На фронту српске 1. армије ситуација се и даље погоршавала. Тамо је Дунавска II, после оштрих борби, принудила извиђачки одред 42. хонведске дивизије да напусти Баћенац и у нареду се повуче ка Мионици, али је напад Моравске II на Орловац претрпео неуспех; штавише, непријатељ је, уз помоћ пристиглих појачања (26. пук са 3 батерије), прешао у противнапад, заузео Миловац и принудио 3. пук II позива да се у нареду повуче на десну обалу Љига. Гоњење извиђачког одреда 42. дивизије обустављено је због појаве предњих делова 15. корпуса на правцу који од села Брежба води према Руди. И пред фронтом Маљенског одреда (6 батаљона и 5 топова) тога дана су се појавили предњи делови 16. корпуса. То је принудио команданта 1. армије генерала Мишића да одустане од намераваног противнапада ради преотимања Миловца и изда наређење да се упорно бране гукошки положаји и да се ојача одбрана Баћенца и Маљена ради парирања непријатељевог маневра правцем који од Ваљева преко села Брежба и од Мионице преко Струганика води ка Суворору. Међутим, већ сутрадан, 21. новембра, непријатељ је заузео Медник, важан положај на централном делу армијског фронта, а наредног дана и Баћенац и створио повољне услове за продор сувоборским правцем ка Горњем Милановцу. То је принудио генерала Мишића да повије центар и лево армијско крило на планинску греду Проструга — Рајац — Суворор, остављајући само Маљенски одред и десно армијско крило на ранијим положајима. Међутим, будући да је Маљенски одред био изложен обухватном нападу аустроугарског 16. корпуса, лево армијско крило је „висило у ваздуху“. Увиђајући сву тежину ситуације у којој се нашла 1. армија, Врховна команда је одлучила да је ојача Дринском дивизијом I позива (из 3. армије), али је већ тада била начисто с тим да ова мера неће отклонити опасност која се надвила над левим крилом те армије.²²

И на фронту 2. армије ситуација се 21. новембра почела озбиљно погоршавати: два узастопна противнапада Моравске I и Тимочке II (2 пука), предузета 21. и 22. новембра ради преотимања Врачег брда, нису успела. Истина, тим противнападима непријатељ је сатеран на западни део Врачег брда, где је, захваљујући снажној подршци артиљеријске ватре са Пепељевца, успео да се одржи. На десном армијском крилу, 29. дивизија Комбинованог корпуса пребацила је, у току ноћи 21/22. новембра, преко доњег Пештана знатне

²¹ ВРС, књ. IV, стр. 207—224.

²² Исто, стр. 224—230.

снаге, које су на јуриш заузеле село Конатицу и избиле на Бељавине (косу јужно од Конатице). Непријатељ је претрпео неуспех само на фронту 3. армије. Тамо је, наиме, 58. пук 36. дивизије прешао (у току ноћи 20/21. новембра) преко два подигнута брвна Љиг с намером да овлада висовима са обе стране реке Оњега. Његове трупе су, међутим, убрзо биле изложене концентричном нападу крилних делова Дринске II и Комбиноване дивизије, па су уз велике губитке (14 официра и 728 подофицира и војника избачених из строја), одбачене преко Љига.²³

Док је одбрана на Колубари и Љигу релативно успешно одолевала појачаном притиску непријатеља, ситуација на фронту 1. армије постајала је све критичнија. Ширина армијског фронта била је и даље несразмерна њеним борбеним ефективима. Нову одбрамбену линију чиниле су три групе положаја (прва на десној обали Љига, друга на Суворору и трећа на Маљену), повезане међусобно уским и за маневар неподесним планинским пребеном. Осим тога, магла и снежна вејавица штетно су утицале на борбени дух ионако поколебаних и изнурених трупа. Обавештен о томе, војвода Путник је оценио да се критична ситуација на фронту 1. армије може поправити само противофанзивом осталих армија и Ужичке војске. У складу са том проценом издао је 22. новембра одговарајућу директиву, у чијем се уводном делу, поред осталог, каже:

„Пошто непријатељ прупише главну масу своје снаге против 1. армије и на њено лево крило чини јак притисак, са делимичним успехом на појединим тачкама, потребно је да се општим преласком у напад олакша и поправи ситуација код 1. армије, као и општа ситуација на војишту и непријатељ потисне уназад.“

Следе наређења да се 1. армија „држи упорне одбране на садашњој браничној линији и одржава везу са 3. армијом“; да 2. армија „нападне непријатеља на линији Уб — Словац“; да 3. армија пребе Љиг „и нападне непријатеља на линији Колубара — Мионица“; да Ужичка војска својим главним снагама „дејствује у бок и позадину непријатеља који напада лево крило 1. армије“; да напад отпочне истовремено по наређењу Врховне команде, које ће уследити чим се добију извештаји да су извршене све неопходне припреме.²⁴

Показало се, међутим, да је ова одлука Врховне команде била преурањена, јер још није била сломљена нападна моћ ниједног противничког корпуса, а ни артиљеријска муниција још није пристигла. Због тога, а и појачаном притиска аустроугарских снага, све српске армије су биле принуђене да продуже дефанзивна дејства до боље прилике. Наиме, Поћорек је, 23. новембра, одлучио да форсира напад 13. и 15. корпуса с југа, и десног крила Комбинованог корпуса (ојачане 7. дивизије) са севера — ради двостраног обухвата српске 2. армије у ширем рејону Лазаревца. На ту одлуку навела га је тежња да што пре овлада железничком пругом Обреновац —

²³ *Letzter Krieg*, Band I, стр. 691; ВРС, књ. IV, стр. 240—255.

²⁴ ВРС, књ. IV, стр. 411; Саво Скоко — Петар Опачић, *Војвода Степа Степановић у ратовима Србије 1876—1918.* (четврто издање), Београд, 1981, стр. 421.

— Ваљево, којој је подредио све друге оперативне обзире; доносиће ову компликовану одлуку, према којој је требало да 13. и 15. корпус прво изврше напад преко Љига, а потом скрену на североисток ради обухвата српске 2. армије, Поћорек се није питао да ли ће снаге ових корпуса моћи скренути према североистоку будући да су на свом десном боку имале три дивизије српске 3. армије.

У духу те одлуке, распламсале су се, 23. новембра, оштре борбе на крилним одсецима битачног фронта. На северном крилу непријатељ је покушао да, уз помоћ монитора са Саве, пређе Колубару код Обреновца, али му то није пошло за руком. Трупe Обреновачког одреда успешно су одбиле све нападе 104. ландштурмске бригаде предузете у току 23. и 24. новембра и заробиле преко 400 њених војника и старешина. Додуше, није успео ни покушај српске Коњичке дивизије да противнападом поврати изгубљене положаје код села Конатице; тај противнапад је, међутим, присилио команданта Комбинованог корпуса да према Конатици упути своју резерву (71. бригаду), којом је требало ојачати 7. дивизију. Због тога ова дивизија није могла да предузме наређени обухватни маневар, па је поменути Поћорек план компромитован у самом почетку.²⁵

На јужном крилу битачног фронта, група пуковника Видена (две и по бригаде 16. корпуса) напала је усамљени Маљенски одред, обухватно са оба крила, али се он крајње пожртвовано бранио све до 13 часова 24. новембра, када се у нереду повукао на југ, пошто је у тој неравној борби изгубио око 1.000 људи, међу којима и команданта одреда. Заузимањем Маљена непријатељ се дочепао јаког ослонаца, који му је пружао повољне услове за развијање обухватно-маневарске акције према левом боку 1. армије на сувоборској преди.²⁶

Пошто на фронту 2. и 3. армије током 23. и 24. новембра непријатељ није постигао значајније резултате, Врховна команда је пожуривала ове армије да што пре пребу у противофанзиву, истичући да је то једини излаз из тешке ситуације. Међутим, већ сутрадан, 25. новембра, ситуација на фронту српске 2. армије нагло се погоршала. Трупe аустроугарске 9. дивизије, подржане ураганском ватром 22 батерије, напале су и заузеле село Петку код Лазаревца и коту 248 северно од Човке; том приликом заробиле су 1.300 српских војника и старешина. Развијајући постигнути успех, непријатељ је принудио Моравску I да напусти Човку, положај око кога су пуних 10 дана вођене крваве борбе у којима је избачено из строја 7.527 бораца (4.227 српских и 3.300 аустроугарских). Падом Човке запретила је опасност да непријатељ избије на гребен између Пештана и Оњега и отвори аранђеловачки правац, који му је нудио велике могућности. Стога је војвода Степановић наредио команданту Моравске I да „безусловно противнападом поврати изгубљени положај“. Овај му је, међутим, одговорио да се његове трупе извлаче ка положају Крменица — Сибнички вис, да је наређење за противнапад примио, али га не може извршити пошто су му се трупе разбегле. У таквој ситуацији, команданту армије није остало ништа

²⁵ *Letzter Krieg*, Band I, стр. 696; ВРС, књ. V, Београд, 1925, стр. 4—15.

²⁶ ВРС, књ. V, стр. 18—24.

друго него да своје трупе повуче на положаје Главица — Дрен — Бистрички вис — Креница — Стубички вис. Обавештена о томе, Врховна команда је категорично захтевала да се та линија одсудно брани, истичући да од тога зависи судбина Београда.²⁷

Будући чврсто уверена да се криза у коју су запале све српске армије може пребродити само општом противофанзивом, Врховна команда је после пада Човке наредила Обреновачком одреду (17 батаљона и 26 топова) да нападне непријатеља код Конатице и Степојевца и протера га преко Колубаре. У исто време, 2. армија је добила задатак да помогне тај напад, а затим и сама нападне непријатеља пред собом и одбаци га преко Колубаре.²⁸ Међутим, Обреновачки одред није могао да предузме напад пре 28. новембра, а ситуација се и даље опасно погоршавала.

На фронту српске 3. армије, 42. хонведска дивизија је успела да преко Љига пребаци шест батаљона и заузме важан положај Стражу. Истовремено су снаге 15. корпуса прешле Љиг, овладале Бобијом и Спасојевиним и одбациле десно крило 1. армије на Дићску главицу, Букву и Палеж, док је група пуковника Видена принудила Дунавску II да напусти Игриште и повуче своје трупе на линију Суворор — Равни гај — Подови. То је присилило војводу Путника да одгоди пројектовану противофанзиву и изда припремну директиву, којом се предвиђа нов потез уназад ради прикупљања свих расположивих снага на ужем фронту и стварања услова за предах и попуну трупа. Том директивом је, наиме, наређено да се, у случају крајње нужде, Одбрана Београда повуче на Космај и Варовницу; Обреновачки одред на положаје северно од Сибнице; 2. армија на линију Медведњак — Просек — Ваган — Лелечка бара; 3. армија на положаје Стражара — Бобошка — Мотика; 1. армија на вододелницу Голубац — Проструга — Рајац — Суворор — Бабина глава; Ужичка војска на положаје који затварају западни улаз у Овчарско-кабларску клисуру.²⁹

Развој догађаја је показао да је војвода Путник и овога пута луцидно проценио ситуацију. Мада је Комбинована дивизија српске 3. армије успела да 28. новембра преотме изгубљени положај Стражу и нанесе 42. хонведској дивизији тешке губитке (преко 1.100 људи избачених из строја), ситуација на фронту ове армије се озбиљно погоршала, јер је непријатељ (40. дивизија) у току ноћи 27/28. новембра разбио лево крило Тимочке II и заузео Камал и Забран, а потом осујетио покушај њених трупа да противнападом поврате изгубљене положаје и присилио их да, уз велике губитке (1.955 људи избачено из строја), отпочну повлачење на нову одбрамбену линију (Стражара — Бобошка — Мотика). Ни противнапад Обреновачког одреда на непријатељеве положаје код села Конатице није успео. Истина, непријатељ је у почетку био присиљен да на-

²⁷ Наређење команданта 2. армије Моравској I гласи: „Врховна команда наређује да безусловно противнападом повратите изгубљени положај, ако у томе не успете, има да браните до пожртвовања одсек Креница—Вис (над с. Стубицом) до виси Бистричког, који ће посести и бранити Тимочка дивизија I позива“ (ВРС, књ. V, стр. 77 и 78).

²⁸ ВРС, књ. V, стр. 167.

²⁹ Исто, стр. 168.

пусти те положаје, али је убрзо успео да их поврати. Пошто Коњичка дивизија није успела да збаци непријатељеве трупе са Бељавине, и 11. пук Шумадијске I, којим је била ојачана ова дивизија и који је у силовитом налету заузео коту 147, на којој је заробио 18 официра и око 1.000 подофицира и војника — морао се повући на полазне положаје.³⁰

У најтежој ситуацији и даље се налазила 1. армија. У току 27. новембра Комбинована дивизија 16. корпуса пробила је центар Дунавске I, овладала Добрим пољем и Грабеником и опасно угрозила десни бок и позадину Дунавске II, на коју је нападала група пуковника Видена. Сутрадан, 28. новембра, јаке непријатељске снаге (40. и 48. дивизија) одбациле су Дунавску I са Дишке главице, опасно угрозиле леви бок Моравске II и на тај начин присилиле десно крило 1. армије да се повуче на линију Голубац — Клаћа — Проструга. На централном делу армијског фронта, Комбинована дивизија 16. корпуса заузела је Шиљкову косу и чврсто стала на сувоборску преду, док је 50. дивизија овладала Бабином главом и довела лево армијско крило (Дунавску II) у, тако рећи, безизлазну ситуацију; само је пут преко Парлога остао незатворен.³¹

Ценећи пажљиво све елементе ситуације, генерал Живојин Мишић је дошао до закључка да су изгледи за одбрану вододелнице (Проструга — Рајац — Сувобор) минимални и да, стога, све јединице треба одмах извући из непосредног додира с непријатељем, повући их на положаје код Горњег Милановца (Липе — Мрамор — Главица — десна обала реке Дичине) и тамо их припремити за прелазак у општу противофанзиву. Војвода Путник се, међутим, није сложио са тако дубоким повлачењем 1. армије, већ је инсистирао да ова армија што дуже истраје на дотадашњим положајима, али — када је Мишић понудио оставку — прихватио је његов предлог, уз исправку да се лево армијско крило наслони на Галич ради тешње везе са Ужичком војском.³²

Мада је Врховна команда, после повлачења 1. и 3. армије, захтевала да 2. армија, Обреновачки одред и Одбрана Београда остану на својим ранијим положајима, већ сутрадан, 29. новембра, командант 2. армије затражио је одобрење да повуче своју армију на линију Венчане — Медведњак — Ваган, да то касније не би чинио под знатно тежим околностима. Војвода Путник је, међутим, и даље инсистирао да 2. армија што дуже истраје на дотадашњим положајима, али је на крају рекао да командант армије може наредити повлачење уколико оцени да је ситуација крајње критична. Искористивши ту начелну Путникову сагласност, војвода Степановић је одмах издао наређење за повлачење. У таквој ситуацији Врховној команди није остало ништа друго него да нареди команданту Одбране Београда да напусти град и повуче своје трупе на линију Варовница — Космај.³³

³⁰ М. Раденковић, н. д, стр. 137—153.

³¹ С. Скоко, н. д, стр. 182. и 183.

³² Светислав Милосављевић, *Прва армија и њен командант у сувоборској бици месеца новембра 1914*, „Ратник“, св. VII—VIII/1922.

³³ ВРС, књ. V, стр. 276.

Повлачењем српских трупа на нову одбрамбену линију, које је извршено ноћу 29/30. новембра без озбиљнијих тешкоћа, завршена је одбрамбена фаза колубарске битке, у којој је у великој мери сломљена нападна моћ аустроугарске Балканске војске. Иако српска Врховна команда није имала ниједну оперативну јединицу у стратегијској резерви, српска војска је, у овој фази битке, брзим сасређивањем тактичких резерви на угроженим одсецима извела низ успешних противнапада; њен старешински кадар је одржио да статичка, пасивна одбрана води неуспеху. Захваљујући томе, као и парцијалном ангажовању противничких снага, сви Поћорекони корпуси су претрпели тешке губитке; у неким бригадама батаљони су сведени на по једну чету. Услед непрекидних борби, временских непогода и свакојакних оскудица — у јединицама су учестале појаве недисциплине и грубог нарушавања војничке субординације. Али, те појаве нису много забрињавале самоувереног Поћорека, који је — прихватајући некритички обавештења о растројству и потпуној немоћи српских армија и дивизија и подређујући оперативне политичким обзирама — уместо енергичног гоњења 1. армије ка Горњем Милановцу и Чачку — 30. новембра донео одлуку:

— да 6. армији одобри тродневни одмор, да би се за то време њене трупе што боље снабделе борбеним потребама и припремиле за настављање офанзиве;

— да 5. армију рокира на београдски правац са задатком да по заузећу Београда разбије северно крило српског одбрамбеног фронта и да се потом обруши ка Тополи и Крагујевцу, у позадину главних снага српске војске на простору Аранђеловац — Горњи Милановац;

— да се 13. корпус 6. армије рокира на правац Лазаревац — Аранђеловац ради непосредног садејства са 5. армијом.³⁴

Ова одлука која је, поред осталог, била подстакнута и „жељом немачке Врховне команде да се што пре отвори пролаз кроз североисточну Србију и преко Београда успостави веза са Турском, која је захтевала да јој се хитно дотури муниција“,³⁵ омогућила је премореним српским трупама да узму дах и изврше најнужније припреме за прелазак у противофанзиву, у духу Путникове директиве од 22. новембра.

Почетак и ток српске противофанзиве до преотимања Сувобора

Тродневни застој у операцијама аустроугарске Балканске војске, српска Врховна команда је зналачки искористила за одмор, сређивање и попуњу својих јединица. Повлачењем на линију Варовница — Космај — Сибница — Медведњак — Ваган — Лелечка бара — Стража — Мотика — Липе — Главица — Галич — Кита — десна обала реке Бјелице, скраћен је битачни фронт за око 40 километара и извршено целисходније груписање снага. На новим

³⁴ *Letzter Krieg*, Band I, стр. 713.

³⁵ Исто.

положајима готово све јединице су се одмориле, донекле попуниле и снабделе храном и муницијом; стигле су скопске „бачке чете“ и жељно очекивани транспорти артиљеријске муниције. Сношљивији животни услови потиснули су у страну све дотадашње невоље и снажно повећали решеност војника и старешина не само да избегну слом, него и да победе непријатеља. Томе је допринело и наређење Врховне команде да треба предузети најсуровије мере ради спречавања даљег узмицања српских трупа пред непријатељем који је слабог квалитета, као и појава старог краља Петра међу војницима на фронту.³⁶

Док се српска војска ужурбано припремала за противофанзиву, команда аустроугарске Балканске војске то и не наслућује. Она поклања знатно већу пажњу „тријумфалном“ уласку у српску престоницу и примању честитки и одликовања него — српској војсци. Поћорек, наиме, 2. децембра одобрава генералу Франку да сутрадан изведе парадну свечаног уласка у Београд и да, потом, свим јединицама које ће учествовати на паради да једнодневни одмор. Уверен да је Србија већ поражена, генерал Франк по завршетку параде смешта свој штаб у српски краљевски двор, где тачно у 19,45 часова добија први извештај о почетку српске противофанзиве. Било је то, у ствари, друго стратегијско изненађење које је српска Врховна команда приредила Поћорек, изненађење које ће имати пресудан утицај на даљи ток и коначан исход битке. Ваља имати на уму чињеницу да је српска противофанзива отпочела управо у тренутку када је 5. армија предузела широк обухватни маневар, због чега су њене главне снаге биле неколико дана ван дејства, и када је 6. армија „почела преко мере да се истеже на фронту српске 1. армије и Ужичке војске“, а то значи — у најнезгоднијем тренутку за Поћорекове Балканске снаге.

Наиме, у духу самоиницијативне одлуке генерала Мишића и наређења војводе Путника од 2. децембра, српска 1. армија је, 3. децембра у 7 часова, енергично напала трупе 16. корпуса 6. армије на линији Мрамор — Ручићи — Д. Бранетићи — Галич. Густа јутарња магла омогућила је српским стрељачким стројевима да непримећено подибу противничким положајима, а када је напад почео, магла се одједном дигла откривајући непријатељске ровове, митраљеска гнезда и ватрене положаје артиљерије, и омогућујући српским батеријама, које су се лако кретале по замрзнутом земљишту, да прецизним дејством крче пут пешадијским јединицама. Већ у првом налету непријатељ је збачен са својих предњих ослонаца и натеран на неуредно повлачење. Највећи успех постигла је Дунавска I, пуковника Миливоја Анђелковића Кајафе, која је сломила отпор 3. бригаде 50. дивизије на централном делу непријатељског фронта (код Озрема и Трешњице) и као оштар клин се зарила на споју унутрашњих крила Комбиноване и 50. дивизије 16. корпуса. Тим продором створени су повољни услови да се, развијањем постигнутог успеха, расцепи борбени поредак овог корпуса. Моравска II,

³⁶ У том наређењу се изричито каже да треба предузети „најсуровије мере да се спречи даље срамно бекство наших трупа пред непријатељем који је слабог квалитета“ (ВРС, књ. V, стр. 369).

пуковника Љубомира Милића, која је, такође, нападала на централном делу фронта, задржана је снажним отпором непријатељеве 14. бригаде на положајима код села Бранетића и Озрема. На десном армијском крилу, Дринска I, пуковника Николе Стевановића, овладала је Мрамором и избила на линију Крива река — Ручићи, док је Дунавска II, пуковника Милоша Васића, која је нападала на левом армијском крилу, задржана снажним отпором непријатеља (15. и 16. бригада 50. дивизије) на линији Хаџића брдо — Брезна — Кремен. Трупe 1. армије су тога дана заробиле 3 официра и 405 подофицира и војника и запленила 4 брдске хаубице, 1.000 граната и велике количине разног ратног материјала.³⁷

Ужичка војска је у току 3. децембра потисла делове аустроугарске 18. дивизије из рејона Прањана и са неких положаја према Гојној гори, али је у два неуспешна напада на Општрицу (к. 794) претрпела осетне губитке. Због тога, велике ширине нападаог фронта и његовог дивергентног ширења, њене трупе су се нашле у доста тешкој ситуацији.³⁸

Трећа армија је тек по подне напала 40. и 48. дивизију 15. корпуса на Дубовом брду, Кику, Чикеру, Камалу, Врлаји и Липету, али без јасно израженог тежишта. Дринска II је брзо и лако овладала Дубовим брдом, али су сви њени напади на Кик одбијени снажном фронталном и бочном ватром противничких снага (десно крило 42. дивизије); највиша тачка Кика заузета је на јуриш тек у два сата после пола ноћи. Комбинована дивизија је заузела Камал, али су сви њени напади на Чикер, предузети уз снажну подршку артиљерије са Стражаре и Бобошке, претрпели неуспех; цео борбени поредак њене десне колоне заустављен је на јуришном одстојању. Драгољски одред (1. прекобројни пук и 15. пук II позива) је око 17 часова овладао Врлајом и тиме се задовољио, пропуштајући повољну прилику да, надирањем врлајском гредом ка Амбаришту, угрози десни бок противничких снага које су укочиле напад леве колоне Комбиноване дивизије. Тимочка II, која се налазила на левом армијском крилу, остала је неактивна током целог дана, очекујући да Дринска I (из 1. армије) избије у њену висину. Та неактивност омогућила је команданту 15. корпуса да са две своје бригаде (7. и 9) притекне у помоћ притешњеној Комбинованој дивизији 16. корпуса.³⁹

Српска 2. армија је напала непријатеља пред својим фронтом (36. и 42. дивизија 13. корпуса и 9. дивизија 8. корпуса), без претходне регрупације снага. Не наилазећи на јачи отпор, Тимочка I је овладала Чоканлијом и Ајдучком чесмом, а затим и Ивковачом, и на леђима растројеног непријатеља избила на линију Заоке — Ивковача — Вис, где је заноћила. Шумадијска I је одбацила

³⁷ „Први успеси и задобијени трофеји“ — пишу аутори *Великог рата Србије...* „морали су силно узбудити и потрести сваког војника. После онога непрекидног одступања и низа неуспеха, потресени дух код трупа, озарених топлим јесењим сунцем, почео се будити, старо поуздање и офанзивни дух поново су се вратили“ (ВРС, књ. VI, Београд, 1925, стр. 62).

³⁸ ВРС, књ. VI, стр. 64—72.

³⁹ Исто, стр. 20—47.

делове 9. дивизије са Змијана и из Барошевца и заноћила на линији Пушка — Окресак — Коиловица — Змијан — Барошевац, а трупе Коњичке дивизије на источној ивици Слатине и испред коте 238, југоисточно од Бељине. Међутим, три силовита јуриша Моравске I на густо поседнуту Кременицу претрпела су неуспех. Иако је овај најважнији ослонац одбране остао у непријатељским рукама, 2. армија му је већ тога дана преотела оперативну иницијативу и принудила његов 13. корпус на пасивну одбрану.⁴⁰

Чим је примио прве извештаје у којима се говорило „да се на целом фронту 16. корпуса развија јак непријатељев напад“, Поћорек је издао наређење да 5. армија прекине одобрени одмор, убрза покрет својих јединица према Космају и Варовници и пређе у напад дан раније него што је то првобитним планом било предвиђено.⁴¹ Рачунао је да ће се 16. корпус, ојачан са 1. дивизијом 15. корпуса, одржати на својим положајима док се не испољи користан утицај напада 5. армије на српски десни бок на Космају и Варовници, али се преварио.

Четвртог децембра изјутра, све јединице 1. армије продужиле су напад са циљем да се што пре дочепају планинског гребена Проструга — Рајац — Суворор — Бабина глава. Десно армијско крило (Дринска I) је, међутим, око 11 часова заустављено испред Буковаче и Кика, а затим противнападом 1. дивизије 15. корпуса одбачено на полазне положаје код села Ручића. Алти, неуспех овога крила није имао битног утицаја на развој оперативне ситуације, јер је армијски центар (Дунавска I и Моравска II) натерао непријатеља (2, 13. и 14. бригада) у панично бекство, овладао Врановицом, Горњим Бранетићима и Озреном, и на тај начин расцепио фронт 16. корпуса на споју унутрашњих крила Комбиноване и 50. дивизије. Тиме је, у ствари, отворен пут и левом армијском крилу (Дунавска II) испред кога су се непријатељеве снаге (15. и 16. бригада) повукле на линију Данилов врх — Равни гај. Напредовање центра и левог крила 1. армије омогућило је генералу Мишићу да ојача Дринску I једним пуком из армијске резерве и успешно парира противнапад 1. дивизије 15. корпуса правцем Бољковац — Горњи Милановац. Тога дана попуњене су Дунавска I и Моравска дивизија II позива обвезницима из Македоније (укупно 630 људи). У току 4. децембра, 1. армија је заробила 6 официра и 1.165 подофицира и војника, запленила 4 митраљеза, 1 топ и знатне количине муниције и другог ратног материјала.⁴¹

На фронту Ужичке војске дошло је, 4. децембра, до врло оштрих борби, у којима су обе стране претрпеле велике губитке, али упркос томе ниједна од њих није стекла озбиљнија тактичка преимућства.⁴²

У току 4. децембра, српска 3. армија је извршила више узастопних јуриша на Кик и Чикер (Кик је био заузет у току ноћи 3/4. децембра, али га је непријатељ преотео), најјаче тактичко-топографске ослонаце 40. и 48. дивизије 15. корпуса између реке Качера

⁴⁰ М. Раденковић, н. д, стр. 231—238.

⁴¹ Поћорек *лични дневник*, св. IX, стр. 103.

⁴² М. Раденковић, н. д, стр. 247—249.

и Оњега, али су ови ти јуриши претрпели неуспех. Комбинована дивизија је, на пример, извршила четири јуриша на Чикер у којима је претрпела велике губитке; само у четвртом јуришу избачено је из строја 750 војника и старешина. Била је то последица недовољне артиљеријске припреме и подршке напада, као и слабе координације напада Дринске II и Комбиноване дивизије.⁴³

Покушаји српске 2. армије да силовитим јуришем сјури непријатеља у Колубару, извршени у току 4. децембра, нису успели. Моравска I је извршила четири јуриша на Крменицу и, после огорчене борбе прса у прса, уклонила се у овај непријатељев положај, али није успела да га заузме. Тимочка II је овога дана остала неактивна у рејону Бистричког васа, очекујући да Моравска I заузме Крменицу и изравна се са њом. Значајан успех постигла је само Шумадијска I, чије су трупе на јуриш заузеле коту 187, на којој су заробиле 6 официра и 856 подофицира и војника и заплениле 2 брдска топа и 6 митраљеза. Иако ојачана са два батальона Обреновачког одреда, Коњичка дивизија није успела да задржи коту 238, заузету претходног дана. Трупе Обреновачког одреда успешно су одбијале нападе аустроугарског 8. корпуса на испадни угао српског одбрамбеног фронта код Сибнице.⁴⁴

Поћорек је тога дана у неколико махова подстицао напад 5. армије на српско северно крило и наређивао 15. и 16. корпусу да безусловно морају одржати своје положаје док 5. армија не изврши напад на српско северно крило, који ће, наводно, коренито променити ситуацију у корист аустроугарских Балканских снага.⁴⁵ У том уверењу га није поклебао ни вечерњи извештај 16. корпуса, у коме се каже да је, под изузетно снажним српским притиском, био присиљен да се повуче на суворорску преду и да се бројна стања његових јединица „јакто топе“.⁴⁶ На тај начин Поћорек је просто подметнуо растројену 50. и Комбиновану дивизију 16. корпуса новом поражавајућем удару српске 1. армије, чије су трупе, 5. децембра изјутра, наставиле незадрживо надирање, сломиле отпор ових Поћореконих дивизија и на леђима њихових растројених трупа избиле на грбен Проструга — Рајац — Суворор, створивши повољне услове да се с тог грбена обруше у позадину 15. корпуса и прошире тактички пробој фронта 6. армије у оперативно-стратејски успех.

Извештај о избијању Дунавске I и Моравске дивизије II позива на пребен Суворора стигао је у штаб 1. армије управо у тренутку када је њен командант телефоном разговарао са војводом Путником, који му је препоручио да своје главне снаге задржи на

⁴³ Шире о дејствима 3. армије током 4. децембра видети, ВРС, књ. VI, стр. 108—139.

⁴⁴ ВРС, књ. VI, стр. 96—108.

⁴⁵ „За царске и краљевске борбене снаге на Балкану“ — истичу аутори *Letzter Krieg*-а — „радио се сада о томе да ли ће се 16. корпус моћи тако дуго одржати док се, у склопу укупног тока битке код Аранђеловца, на буде осетио удар 5. армије. Али губитак времена, проузрокован маршем Комбинованог корпуса према Београду, није се могао више надокнадити.“

⁴⁶ *Поћорекон лични дневник*, св. IX, стр. 103.

Сувобору док се не расветли ситуација код суседних армија, што је и учињено. Додуше, Дунавска I је самоиницијативно наставила гоњење разбијеног непријатеља и до 23 часа избила пред линију Баћенац — Руда, на којој су се налазиле јаке аустроугарске снаге. Тога дана је 1. армија заробила 6 официра и 1.800 подофицира и војника, запленила 4 митраљеза, 5 топова и мноштво разног ратног материјала.⁴⁷

Губитак сувоборске преде принудио је команданта 16. корпуса генерала Вурма да нареди повлачење и своје 18. дивизије, која је до тада успешно одолевала нападима Ужичке војске на Оштрицу и Брезјак. Тим повлачењем отворен је пут Ужичкој војсци за надирање ка пребену Маљен — Козомора, на коју се повукло десно крило 16. корпуса.⁴⁸

Велики успех 1. армије подстакао је и суседну 3. армију да енергичније крене у напад. Али, упркос томе, њене трупе ни тога дана нису постигле веће резултате. Делимични успеси постигнути су тек када је 15. корпус, због дубоког продора 1. армије, био принуђен да повије своје десно крило на Дићску главицу и висове северно од реке Качера.

Српска 2. армија — мада је 4. децембра увече добила наређење војводе Путника да „енергичним нападом одбаци непријатеља преко Колубаре, јер једној њеној дивизији предстоји засебан важан задатак“ — ни 5. децембра није успела да заузме Креницицу. Истина, 2. пук Моравске I је, бомбама и бајонетима, избацио непријатеља из предњих ровова на јужном делу Кренинице, али су три узастопна јуриша 16. пука ове дивизије на централни део тог утврђеног положаја претрпела неуспех. Тимочка I је, после оштре борбе, заузела Дрен и коту 276, док је напад Шумадијске I и Коњичке дивизије заустављен снажном вапром непријатељских трупа са Јунковачке косе и Виса (к. 212). Пошто је у међувремену стигло наређење Врховне команде да 2. армија одмах упути Тимочку I у састав Одбране Београда, ова армија је обуставила напад и прешла у одбрану.⁴⁹ Међутим, будући да су се офанзивни маневри обеју страна развијали на супротним странама битачног простора, а да су центри представљали стожере и центре тих подухвата, улога 2. армије била је изузетно значајна. О томе Пеко Дапчевић, поред осталог, каже:

„Успех 2. армије и њена чврста одбрана имали су пресудан значај трећег дана битке. Треба имати у виду да се 5. децембра почео оцртавати обухватни маневар 5. армије према Одбрани Београда, тј. према боку читавог српског оперативног фронта, што је свакако представљало највећу опасност. Међутим, прилично добро стање на фронту 2. армије дало је могућност војводи Путнику да отуда још исте ноћи извуче Тимочку дивизију I позива и упути је Одбрани Београда. То је, у ствари, био одлучујући потез за исход битке, јер се, благодарећи томе, могла пребродити тешка криза која

⁴⁷ ВРС, књ. VI, стр. 213.

⁴⁸ Исто, стр. 214—226.

⁴⁹ М. Раденковић, н. д, стр. 276—280.

је после два дана наступила на одсеку Космај — Варовница, гј. на најосетљивијем делу српског фронта.⁵⁰

Обреновачки одред је током 5. децембра упорно нападао коту 238 код села Слатине, али није успео да је заузме. На фронту Варовница — Космај и даље је владало затишје.

Гоњење 6. армије према Колубари, Ваљеву и Ужицу и космајско-варовнички бој

Пошто је из приспелих извештаја сазнао да се 16. корпус налази у пуном повлачењу и да командант 15. корпуса сумња да ће му поћи за руком да се одржи на левој обали Љига, генерал Поћорек је 5. децембра увече телеграфисао Врховној команди: „Једна нова дивизија, која би ми се ставила на располагање, решила би операцију Балканске војске у Србији и ја бих био у могућности да упутим много јаче снаге на север.“⁵¹ Мада та његова жеља није испуњена, он се ипак надао да ће напад 5. армије на српске космајско-варовничке положаје парирати штетне последице сувоборског пораза и решити све оперативне проблеме тренутка, па је пожуривао напад ове армије и захтевао од команданта 16. корпуса да по сваку цену спречи продор српских снага у долину Колубаре. Та му се нада неће испунити зато што је војвода Путник, прозревши благовремено његову намеру, извукао с фронта 2. армије Тимочку I и упутио је, у току ноћи 5/6. децембра, усиљеним маршем у помоћ Одбрани Београда. Тај потез је сахранио последњу Поћореккову наду у преокрет ситуације у корист аустроугарског оружја.

Основна замисао војводе Путника у том тренутку могла би се формулисати овако: енергичним дејством главних снага (1. и 3. армије и Ужичке војске) довршити растројство 6. армије на колубарском правцу, обезбеђујући се од напада 5. армије београдским лавцем, а потом, рокирањем 2. и 3. армије, пренети тежиште противофанзиве на тај правац и надмоћнијим снагама тући усамљену 5. армију.⁵²

У складу са том замисли, главне снаге 1. армије (Дринска I, Моравска II и Дунавска I) предузеле су 6. децембра ујутро гоњење растројених трупа 16. корпуса и, мада су у почетку наишле на неочекивано снажан отпор, до краја дана избиле на линију Гукоши — Медник — Баћенац — Маљен. Пошто је овладала линијом Баћенац — Руда, Дунавска I се самоиницијативно као бујица обрушила у долину Колубаре, гонећи неуморно растројене аустроугарске трупе и наилазећи уз пут на напуштене топове, каре, пушке, муницију и разну ратну опрему. Њени предњи делови су око 13 часова избили на пут Гукоши — Мионица и пресекли одступну комуникацију 15. корпуса, који је до тог времена успешно одолевао нападима 3. армије на десној обали Љига. Међутим, генерал Мишић је, због нејасне ситуације код Ужичке војске, задржао своје главне снаге на линији Гукоши — Медник — Баћенац — Руда (Дунавску II

⁵⁰ Пеко Дапчевић, *Значај и снага маневра*, Београд, 1954, стр. 412.

⁵¹ *Letzter Krieg*, Band I, стр. 726.

⁵² ВРС, књ. VI, стр. 359.

на Сувобору), пропуштајући повољну прилику да дубоким продором одсече 15. корпус од мостова на Колубари и доведе га у безизлазну ситуацију. Трупe Мишићевоe армије су тога дана заробиле 19 официра и 1.300 подофицира и војника, заплениле 10 топова и велике количине муниције и другог ратног материјала.⁵³

Због претеране опрезности, Ужичка војска је, 6. децембра, изгубила борбени додир с непријатељским снагама. Не наилазећи ни на какав отпор Шумадијска II је избила на Зелени брег, Лимски одред на Зејцицу, док се Ужичка бригада спустила у долину Моравице.

Трећа армија је тога дана постигла значајан успех. Лево армијско крило (Драгољски одред и Тимочка II) овладало је целим пребеном Врлаје и Дићском главицом, централна Комбинована дивизија је заузела Чикер, Парлог и Амбариште и предузела гоњење разбијеног непријатеља према Љигу; деснокрила Дринска II усмерена је у десни бок 13. корпуса, који је успешно одбијао узастопне нападе 2. армије.⁵⁴

После упућивања Тимочке I у помоћ Одбрани Београда, 2. армија се током 6. децембра ограничила на одбрану. Штавише, њен командант је затражио одобрење Врховне команде да, уколико буде принуђен, повуче своје трупе на линију Медведњак — Просек — Лелечка бара. Одговорено му је „да о одступању нема ни помена, пошто се ситуација на фронту 1. и 3. армије нагло поправила“.⁵⁵

На северном крилу битачног фронта, 6. децембра је отпочео напад Поћорекове 5. армије на космајско-варовничке положаје Одбране Београда. Међутим, њен Комбиновани корпус, који је располагао импозантном снагом од 60 батаљона, стигао је пред српско северно крило тако заморен, да у току 6. децембра није успео да заузме ни слабо поседнуте српске предстражне положаје. Само је група пуковника Шварценберга принудила 15. пук III позива да напусти Дрен и да се у нареду повуче на десну обалу Раље.⁵⁶

Тај минимални успех није имао никаквог утицаја на развој ситуације на јужном крилу битачног фронта, где је пораз 6. армије узимао катастрофалне размере. Због тога је Поћорек био принуђен да тога дана изда наређење да се 15. и 16. корпус повуку на леву обалу Колубаре и да 13. корпус повије своје десно крило на Човку, али се, за разлику од својих најближих сарадника који су већ били „погнули главе“, још увек надао да ће напад 5. армије преокренути ситуацију у његову корист. Развој догађаја је показао да је то била варљива нада.

У раним јутарњим часовима 7. децембра све дивизије српске 1. армије предузеле су гоњење 16. корпуса који се на целом фронту у нареду повлачио. Дунавска II је у зору заузела Маљен и пресекла комуникацију Ужице — Ваљево. Гонећи одреди Дринске I, која је дејствовала на десном армијском крилу, избили су око 9 часова на линију Осоје — Спасојевина, коју је непријатељ нагло напуштао

⁵³ Исто, стр. 277—281; С. Милосављевић, н. ч, „Ратник“, св. VII—VIII/1922.

⁵⁴ М. Раденковић, н. д, стр. 310—312.

⁵⁵ ВРС, књ. VI, стр. 298.

⁵⁶ *Letzter Krieg*, Band I, стр. 728; ВРС, књ. VI, стр. 290—297.

и панично бежао у правцу Мионице. „Око Гучошког моста и свуда око Гучоша према селу Топлици, трупе Дринске I наилазиле су на трагове расула: изврнути аутомобили, поломљени фијакери и кола, поубијани коњи, читаве колоне топова, кара и разних комора, разбацане пушке, муниција и алат, колоне са колима пуних рањеника, на све стране разбацана непријатељева ратна архива.“⁵⁷ Предњи делови Моравске II избили су, без озбиљнијег отпора, на положаје између Мрамора и села Стојковића, док су главне снаге Дунавске I надирале преко Руде и села Брежба ка Ваљеву, кидајући тактичку везу између 16. и 15. корпуса у долини Колубаре. Овога дана 1. армија је заробила преко 2.000 непријатељских војника и старешина, запленила 23 топа, 7.000 пушака, велике количине муниције и другог ратног материјала.⁵⁸

Ужичка војска је 7. децембра напредовала 10—15 километара и заробила око 200 непријатељских војника и старешина. Њене главне снаге достигле су тога дана линију Поглед — Субјел, где су зановице.

И на фронту српске 3. армије непријатељ (40. и 48. дивизија 15. корпуса) је 7. децембра потучен и набачен на Колубару. Повлачење поменutih дивизија отпочело је 6. децембра увече под заклоном мрака. Услед тога и слабе активности Тимочке II, 48. дивизија се извукла без већих губитака, али се зато 40. дивизија повлачила под снажним притиском Комбиноване дивизије српске 3. армије, трпећи огромне губитке. Само један батаљон ове прослављене српске дивизије заробио је, изненадним ноћним нападом, 1.600 непријатељских војника и старешина, запленио огромне количине разног ратног материјала и ослободио 500 у ранијим борбама заробљених српских војника. Ужасну панику коју је ова дрска диверзија изазвала у редовима 40. дивизије искористили су гонећи одреди 1. и 3. армије и у току дана заробили око 6.000 непријатељских војника и старешина и запленили 45 топова.^{58a}

Српска 2. армија је тек у току ноћи 7/8. децембра успела да, после крвавих петодневних борби, заузме Кременицу и Стубички вис, одбаци 36. дивизију 13. корпуса на мостобран код Човке и Лазаревца и створи повољне услове за гоњење разбијених снага 13. корпуса у правцу Лазаревца.

На космајско-варовничком фронту, трупе Одбране Београда су, током 7. децембра, успешно задржавале напад 5. армије. Истина, вишеструко надмоћније снаге 29. дивизије и 104. ландштурмске бригаде, које су надирале простором између Космаја и Варовнице, успеле су да се дубоко укљине у одбрамбени положај тамошњих српских трупа и озбиљно упрозе везу између Варовничког и Космајског одсека. Али, будући да се 7. дивизија држала дефанзивно према Космајском одсеку, одбрана Београда је успела да заустави тај напад. Ваља рећи да је овога дана Браничевски одред напао делове 57. бригаде 29. дивизије на положајима Дрење — село Пан-

⁵⁷ С. Милосављевић, н. ч, „Ратник“, св. VII—VIII/1922.

⁵⁸ Исто.

^{58a} Ј. Луковић, Т. Нижић, н. д, стр. 224. и 225.

дурица, преотео те положаје и присилио непријатеља да заштити свог левог бока посвећује знатно већу пажњу.⁵⁹

Мада упозорен од својих најближих сарадника да је ситуација „поражавајуће лоша“ и да, стога, одмах треба прекинути битку и у току ноћи 7/8. децембра отпочети повлачење обе армије ка мостовима код Шапца, Обреновца и Београда ради њиховог благовременог пребацивања у Срем — Поћорек је 7. децембра по подне донео одлуку: да 5. армија појача напад ради што бржег сламања српског северног крила; да 15. и 16. корпус безусловно држе своје положаје на Колубари; да 13. корпус остане што дуже на својим положајима источно од Колубаре.⁶⁰

На другој страни, војвода Путник је, оценивши да је 6. армија готово потпуно растројена, убрзао започету прегрупацију снага ради преношења тежишта са јужног на северно крило битачног фронта. У складу са том проценом, директивом Врховне команде од 7. децембра по подне наређено је: да 1. армија продужи гоњење 16. корпуса према Колубари и Ваљево; да 3. армија са две дивизије гони непријатеља ка Колубари, а са једном дивизијом да дејствује у десни бок и позадину 13. корпуса код Човке и Лазареваца; да 2. армија, чим се осети користан утицај бочног дејства деснокрилне дивизије 3. армије, пређе у напад и одбаци непријатељев 13. корпус преко Колубаре.⁶¹

Настављајући гоњење у духу те директиве, 1. армија је 8. децембра ослободила Ваљево, одбацила растројене трупе 16. корпуса на положаје северно од града и повила свој борбени поредак према западу. Ужичка војска је главним снагама избила на линију Дебело брдо — Црни врх — Велики Приседо, а помоћним (Ужичка бригада) присилила непријатеља да у току ноћи 8/9. децембра напусти Ужице. Искористивши сувишну опрезност главних снага 3. армије (Комбинована и Тимочка дивизија II позива), трупе 40. и 48. дивизије 15. корпуса успеле су да се у току ноћи 8/9. децембра без узнемиравања пребаце на леву обалу Колубаре. Дринска II је заузела Човку и Враче брдо тачно у 23 часа и присилила 42. дивизију 13. корпуса да се у неред у повуче на леву обалу Колубаре. Српска 2. армија је, управо у тренутку када је требало да предузме одсудан напад на непријатељев мостобран код Лазареваца, добила наређење Врховне команде да најхитније упути Моравску I на космајско-варовнички фронт, у састав Одбране Београда. Војвода Степановић је због тога обустабио наређени напад на Лазаревац и на тај начин омогућио притешњеном 13. корпусу да се у току ноћи, без већих тешкоћа, повуче на леву обалу Колубаре.⁶²

⁵⁹ М. Раденковић, н. д, стр. 337. и 338.

⁶⁰ *Letzter Krieg*, Band I, стр. 732.

⁶¹ С. Скоко, н. д, стр. 200.

⁶² О томе се у већ више пута цитираном званичном аустроугарском делу о првом светском рату, поред осталог, каже: „Напад 2. армије био је у то време доведен до на један километар од положаја 36. дивизије на ивици Лазареваца. Дринска дивизија II позива стајала је на јуришном одстојању од ровова 42. дивизије, тако да је командант 13. корпуса са зебњом очекивао ноћно повлачење преко Колубаре. Међутим, сада је изненада наступило потпуно олакшање. Пребацивање преко Колубаре извршено је по паду мрака, без узнемиравања.“ (*Letzter Krieg*, Band I, стр. 736).

Међутим, на десном крилу српске војске тога дана је избила оштра криза. Тамо је Комбиновани корпус 5. армије овладао целим масивом Космаја, пробио фронт Одбране Београда и отворио пут за продор у правцу Младеновца, запретивши опасно боку и позадини Обреновачког одреда и 2. армије. Чим је добио подробнија обавештења о томе, командант Одбране Београда генерал Михаило Живковић је издао наређење команданту Обреновачког одреда пуковнику Душану Туфегџићу да прими команду над трупама Космајског одсека и, чим му пристигну прва појачања, противнападом поврати Космај. Поступајући по том наређењу, пуковник Туфегџић је прикупљеним снагама Космајског одреда и пристиглим деловима Тимочке I (13. пук и два батаљона 20. пука) предузео енергичан противнапад и, после неколико узастопних јуриша и борбе прса у прса, око 16 часова повратио Космај и раније изгубљене топове. непријатељ се у нереду сјурио у подножје Космаја, остављајући на његовом пребену преко 1.000 мртвих и око 1.000 заробљених војника и старешина.⁶³

Обавештен да је 7. дивизија Комбинованог корпуса заузела Космај, Поћорек је 8. децембра обуставио одашињање припремљеног наређења 5. армији да обустави напад и повуче своје трупе на раљске положаје. Тек када је 9. децембра добио извештај да је Космај изгубљен и да је тиме изгубљена и последња нада у успех напада 5. армије на српско северно крило, одобрио је да се пошаље поменуто наређење 5. армији да повуче своје трупе на линију Степојевац — Парцански вис — Ковиона — Крајкова бара — Мостине.⁶⁴

Приметивши извлачење непријатеља, 2. армија је обновила напад и присилила 9. дивизију 8. корпуса и 36. дивизију 13. корпуса да у току ноћи 9/10. децембра напусте своје дотадашње положаје и повуку се ка Степојевцу и Конатици. Трећа армија је 9. децембра овладавала словачким мостобраном и пребацила два батаљона 2. прекобројног пука на леву обалу Колубаре. На јужном крилу битачног фронта 1. армија је сломила последњи отпор 16. корпуса на положајима код Ваљева и натерала га на неуредно повлачење ка Просеку, Јутини и Близанским висовима, док је Ужичка војска избила на линију Дебело брдо — Кадињача.⁶⁵

Бекство аустроугарске Балканске војске преко Саве и Дрине

Уверивши се да је битка дефинитивно изгубљена, Поћорек је у току ноћи 9/10. децембра издао наређење да се трупе 15. и 16. корпуса повуку према Шапцу, одакле ће се, уколико Срби продуже напад јачом снагом, пребацити у Срем, а да се 5. армија, ојачана

⁶³ Ј. Луковић, Т. Нижић, н. д, стр. 227.

⁶⁴ *Letzter Krieg*, Band I, стр. 739.

⁶⁵ ВРС, књ. VII, Београд, 1926, стр. 82—96.

13. корпусом 6. армије, задржи на београдском мостобрану све док се „не укаже могућност за нову офанзиву“.⁶⁶

Прозревши Поћорекову намеру, војвода Путник је донео одлуку да тежиште противофанзиве пренесе на северно крило битачког фронта и у духу те одлуке издао (10. децембра) директиву број 7949, којом је наређено:

— да 1. армија само делом снаге гони непријатеља према Шапцу, Лозници и Пецкој, а главнину да задржи у ширем рејону Ваљева ради обезбеђења бока и позадине главних снага српске војске које ће дејствовати београдским правцем;

— да 2. армија предузме енергично гоњење непријатеља правцем Сибница — Барајево — Београд, у садејству са 3. армијом и трупама Одбране Београда;

— да 3. армија надире општим правцем Лазаревац — Београд, а трупе Одбране Београда у захвату авалског пута;

— да Ужичка војска овлада Бајином Баштом и Рогачицом и затвори правце Рогачица — Ваљево и Мокра гора — Ужице.⁶⁷

У току 10. децембра све српске армије су вршиле прегрупацију снага, да би 11. децембра изјутра отпочеле завршну фазу рудничке противофанзиве у духу поменуће директиве војводе Путника. Прва армија је већ раније предузела гоњење, и то главним а не помоћним снагама, као што јој је било наређено. Њене дивизије, које су лепезасто угућене напред, енергично су гониле разбијене трупе аустроугарске 6. армије, не дозвољавајући им да узму дах. Непријатељ је форсирано одступао, тежећи да се што пре дохвати савских мостова код Шапца. На путевима којима су пролазиле „искрсавале су трагичне слике Наполеоновог одступања из Русије 1812. године“ — пише Ј. Станојевић, па наставља: „Дуж пута су немоћно лежале стотине попадалих, изнемоглих војника, а разваљени друмови били су закрчени хиљадама липсалих коња, преврнутих кола, заглављених тешких возила и напуштених заглибљених топова.“⁶⁸ Остаци некада елитних брдских корпуса 6. армије стигли су 12. децембра у Шабац, одакле су се истога дана пребацили у Срем. Сутрадан, 13. децембра, трупе српске 1. армије избиле су на обале Саве и Дрине и тиме пријумфално завршиле своју противофанзиву започету 10 дана раније са положаја код Горњег Милановца, у којој су изгубиле 78 официра и 3.813 подофицира и војника; губици непријатеља били су вишеструко већи.⁶⁹

На северном фронту је тежиште српске противофанзиве било усмерено правцем Сибница — Петров гроб — Београд. Међутим, тамо су српске армије, уместо на заштитнице, наишле на комплетну 5. армију, која је држала положаје на линији Конатица — Градец —

⁶⁶ Извештавајући о томе шефа дворске канцеларије генерала Болфраса, Поћорек је отворено и без устезања признао „да је ово повлачење осетан и велики пораз. Али — додаје он — ако се будемо држали уздигнуте главе, морамо га и можемо поправити“ (*Letzter Krieg, Band I, стр. 741*).

⁶⁷ ВРС, књ. VII, стр. 172; М. Раденковић, н. д, стр. 399—400.

⁶⁸ Јеремије В. Станојевић, *Историја ратова за ослобођење и уједињење 1912—1918*, Београд, с. а, стр. 213. и 214.

⁶⁹ С. Милосављевић, н. ч, „Ратник“, св. VII—VIII/1922.

— Парцански вис — Ковиона — Мостине, па је уместо гоњења требало ломити жилав отпор њених снага. Покушај Одбране Београда да из покрета разбије непријатељево лево крило на одсеку Липа — Стража није успео. Ни 3. армија није успела да заузме противничке положаје испред Степојевца; стрелачки стројеви њених трупа заустављени су испред трећег реда ровова на левој обали Бељанице. Само је 2. армија успела да пробије непријатељев фронт на Пајшуми и да сутрадан, 12. децембра, заузме Парцански вис, топографски чвор целог земљишног комплекса између Космаја и Авале. Због тога је генерал Франк био принуђен да 12. децембра увече нареди опште повлачење 5. армије на линију Остружница — Петров гроб — Авала — Мостине. Ово наређење, међутим, није на време стигло у све јединице (29. дивизија и 104. ландштурмска бригада, које су држале раљске положаје, примиле су га тек 13. децембра ујутру, управо у тренутку када је отпочео одсудан напад Одбране Београда на те положаје), што је имало за последицу слом до тада непоколебљивог левог крила 5. армије. Док је растројство овога крила узимало све више маха, лабилно десно крило није успело да стабилизује одбрану на линији Остружница — Сремчица — Петров гроб. Комбинована дивизија 3. армије напала је, 13. децембра ујутру, 36. дивизију 13. корпуса и, у незадрживом налету, заузела Мељак, Цветков гроб и Девојчин гроб, раздвајајући дубоким продором трупе 13. и 8. корпуса. У исто време је Дринска II, уз помоћ и подршку Шумадијске I, сломила отпор 9. дивизије 8. корпуса и на јуриш заузела Петров гроб. После неуспешног покушаја да противнападом поврати овај положај, командант 5. армије је издао наређење за повлачење својих трупа на београдски мостобран (Баново Брдо — Торлак — Стража — Ерино брдо — Клупе).⁷⁰

Када је добио извештај о повлачењу 5. армије на београдски мостобран, генерал Поћорек је категорично наредио да се тај мостобран мора бранити до последњег човека. Међутим, управо тога дана у његову надлежност умешала се Врховна команда. Наиме, обавештен да је 5. армија, услед тешких губитака, сведена на свега 40.000 људи, надвојвода Фридрих је упозорио Поћорек да се безусловно мора избећи пораз ове армије, како Монархија не би остала без икакве одбране на јужним границама. После пријема тог упозорења Поћорек је, будући да му генерал Франк није могао гарантовати безусловну одбрану Београда, издао наређење (14. децембра ујутру) да се 5. армија одмах повуче у Срем.⁷¹

Будући да су трупе 5. армије настојале да се одрже на својим положајима до пада мрака, како би искористиле ноћ за непримећено пребацивање преко Саве, на београдском мостобрану су 14. децембра вођене шестостеке борбе. Српска 3. армија је у рану зору напала десно непријатељево крило на линији Жарково — Кошутњак, али је наишла на врло јак отпор. Ипак, њене трупе су се, мада тучене унакрсном артиљеријском ватром са Торлака и са два монитора на Сави, упорно пробијале кроз Раковичку шуму и Кошутњак, али им није пошло за руком да тога дана заузму Баново Брдо; непријатељ је жилаво бранио све прилазе Сави.

⁷⁰ С. Скоко, н. д., стр. 207.

⁷¹ *Letzter Krieg*, Band I, стр. 747.

Иако тучене концентричном артиљеријском ватром са Бановог Брда, Кошутњака, Топчидерског брда и Торлака, трупе 2. армије, подржане снажном ватром хаубичке артиљерије, заузеле су око 16 часова Торлак, Разбојиште и Бурин гроб, натерале непријатеља у панично бекство и до пада мрака подишле Бањичком вису и Дедињу. Одбрана Београда је напала лево крило непријатељевог мостобрана на одсеку Екмеклук — Ерињу брдо — Клупе, који је бранила 29. дивизија Комбинованог корпуса, чије трупе још нису биле озбиљно уздрмане. Па ипак, у току дана трупе Одбране Београда заробиле су 40 официра и преко 3.000 подофицира и војника, али су у току ноћи остале неактивне, што је непријатељ искористио и готово несметано се повукао према понтонским мостовима код Београда и парној скели код села Вишњице.⁷²

Користећи дугу зимску ноћ и неактивност преморених орских трупа, аустроугарска 5. армија је успела да се без сметњи извуче са београдског мостобрана и пребаци се у Срем. Сутрадан, 15. децембра, српска војска је протерала последње остатке побеђене аустроугарске Балканске војске са своје територије и ослободила Београд. Тачно у 10,45 часова непријатељ је бацио у ваздух мостове на Сави, не обазирјући се на то што су преко њих још увек прелазили његови заштитнички делови. Снажна експлозија разбацала је на ове стране раскомадане људе, коње, возила и означила неславан крај аустроугарског похода на Србију ратне 1914. године. На српској територији није више било ниједног непријатељског војника, сем ратних заробљеника.⁷³

Избијањем 1. армије и Ужичке војске на обале Дрине и Саве и ослобођењем Београда, 15. децембра 1914, победоносно је завршена велика Колубарска битка, у којој је српска војска заробила 323 официра, 42.215 подофицира и војника, запленила 43 заставе, 142 топа, 71 митраљез, 60.000 пушака, 2 авиона, 3.500 возила са муницијом и разним ратним материјалом, 4.000 коња, 52 пољске пекарнице, 45 кухиња и мноштво друге ратне опреме и материјала.⁷⁴

Била је то највећа победа српске војске у првом светском рату, која је извојевана захваљујући беспримерној храбрости, пожртвовању, издржљивости и невиђеној маневарској способности српских војника, подофицира и официра који су — бранећи крајње пожртвовано своју нападнуту отаџбину полуголи, гладни и преморени, после четворомесечних неравних борби — до ногу потукли модерно опремљене и до зуба наоружане армије Хабсбуршке Монархије. Ова славна победа је извојевана захваљујући рационалности српског командовања које је, користећи изузетну борбеност и маневарску способност трупа, приредило непријатељском командовању два стратегијска изненађења, веома спретно затварало настале брење у својој одбрамбеној линији, скидајући трупе са других делова фронта и, надокнађујући недостатак снага и средстава маневром — тим неопходним елементом и условом сваке велике победе — подвојено тукло противничке армије и у наполеоновском стилу победнички

⁷² М. Раденковић, н. д, стр. 428—443.

⁷³ *Letzter Krieg*, н. д, стр. 748. и 749.

⁷⁴ Ж. Павловић, *Битка на Колубари*, књ. II, Београд, 1928, стр. 864.

провело српску војску кроз сва искушења. Најзад, ова победа је и плод праведног ослободилачког рата српског народа против агресора, који је брутално насрнуо на његову националну независност и територијални интегритет.

„Овом блиставом победом успешно је завршен величанствени период српских операција против Аустро-Угарске“ ратне 1914. године, „у којима је непријатељ потучен, растројен, побеђен и дефинитивно отеран са српске територије“ — истиче се у извештају немара те победе војводе Радомира Путника. У тим операцијама аустроугарска Балканска војска је, према званичним подацима, изгубила 7.592 официра и 266.212 подофицира и војника, избачених из строја, што износи преко 50 одсто њеног укупног састава уочи напада на Србију.⁷⁵ Због тога се генерал Поћорек, непосредно по завршетку колубарске битке, обратио Врховној команди „с молбом да се разреши активне службе“, која је, разуме се, прихваћена. Поред Поћорекa пензионисан је и његов начелник штаба генерал Белц и командант 5. армије генерал Франк. Аутори *Letzter Krieg-a* с разлогом истичу да је исход похода на Србију „имао поражавајуће дејство на Хабсбуршку Монархију“ и да је то било утолико „болније за Врховну команду војске што је баш тада руски *парни ваљак* био присиљен да се котрља назад, чиме је, дакле, био испуњен један од услова за придобијање Бугарске. О хитном ослобођењу снага за северно ратиште после претрпљеног пораза у Србији није могло бити ни говора. Штавише, постојала је бојазан да ће се, ради заштите Мађарске од упада из Србије, морати одвојити још снага за попуну Поћорекoвих армија које су биле тешко погођене. Врховни командант војске надвојвода Фридрих упутио је 14. децембра престолонаследника надвојводу Карла са једним писмом у Беч, како би од цара издејствовао одобрење да потпуковник Пурчер и један представник царске војне канцеларије размотре стање Балканских борбених снага.“⁷⁶ Пораз у колубарској бици толико је пољуљао углед Хабсбуршке Монархије и њених оружаних снага да га ова некада моћна царевина никада више није могла повратити.

На другој страни, блистава победа српске војске у колубарској бици снажно је подигла борбени дух и самопоуздање српског народа, који је стекао неограничено поверење у сопствене снаге и непоколебљиву веру у успешан исход рата. „С војничке тачке гледишта ова битка је алем камен у победама српске војске. Она је овековечила славу српског оружја, прославила јунаштво и вредност српског војника и документовала проверене способности њених војсковођа. Она представља врхунац напора малене српске војске и вештине њених команданата. У њој је ова храбра и вешто вођена војска под најтежим условима у неравној борби преотела непријатељу иницијативу, пробила му стратегијски фронт, подвојено тукла његове раздвојене армије (6. и 5) и очистила потпуно територију Србије од непријатеља.“⁷⁷ За ову битку су истакнути војни стручњаци рекли да је „класична како по својој идеји тако и по начину

⁷⁵ *Letzter Krieg*, Band I, стр. 65, 661, 759. и 760.

⁷⁶ Исто, стр. 760.

⁷⁷ М. Раденковић, н. д, стр. 481.

извођења". По речима француског маршала Жофра, који је руководио великом битком на Марни, „деликатни маневри на Церу и Колубари вођени сигурним просуђивањем са слободним духом и снагом, који испољавају мајсторство српског командовања — заслужују сјајно место у нашим (француским, прт. СС) стратегијским студијама“.⁷⁸ Победа српске војске у колубарској бици велики је допринос и општој савезничкој ствари, јер су том победом ојачане позиције Антанте на Балкану и Блиском Истоку, одложен улазак Бугарске у рат на страни Централних сила, а Румунија и Италија још више приближене савезницима.

Велике победе српске војске на Церу и Колубари снажно су афирмисале идеју борбе за ослобођење и уједињење свих југословенских народа у заједничку државу. Наиме, захтеву савезника да Србија учини територијалне концесије Бугарској у Македонији, српска влада је супротставила идеју о уједињењу свих Срба, Хрвата и Словенаца у заједничку државу — као њихово природно право. Та идеја је унета у познату Нишку декларацију као примарни ратни циљ Србије. У тој декларацији, која је поднета на одобрење Народној скупштини 7. децембра 1914. године у јеку рудничке против-офанзиве српске војске, истиче се, наиме, да српска влада сматра „као свој најглавнији и у овим судбоносним тренуцима једини задатак да обезбеди успешан свршетак овог великог војевања, које је, у тренуцима када је започето, постало уједно и борбом за ослобођење и уједињење све наше неослобођене браће Срба, Хрвата и Словенаца.“ Ову декларацију Народна скупштина је једногласно и одушевљено прихватила.⁷⁸

На крају ваља посебно истаћи да је српска војска у великим биткама на Церу, Дрини и Колубари изгубила 2.110 официра, 8.074 подофицира и 153.373 војника — избачених из строја.⁷⁹ Осим тога, иза непријатељске најезде остала су разорена и опустошена села и градови, као и жртве масовних злочина које су његове трупе починиле над недужним становништвом Мачве, Подриња, Колубаре, Тамнаве, Посавине и Београда. Страдања и патње удвостручила је појава заразних болести (тифуса, шарлаха, дезинтерије и колере) убрзо после завршетка колубарске битке. Српска војска је изашла из ратне 1914. године као победник, са угледом какав није имала ниједна војска међу зараћеним земљама Европе, али су, упркос томе, стицајем наведених околности, „ловорови венци славних победа више китили пробова победилаца него чела срећно преживелих.“

⁷⁸ Lieutenant-colonel Desmazes et Commandant Noumovitch, *Les victoires Serbes en 1914*, Preface de Marichal Joffre, Paris, 1928.

⁷⁹ Драгослав Јанковић, *Србија и југословенско питање 1914—1915. године*, Београд, 1973, стр. 470.

THE BATTLE OF KOLUBARA

(On the occasion of the 70th anniversary)

In the first part of the paper is set forth the withdrawal of the Serbian army on the right bank of the rivers Kolubara and Ljig, in the middle of November 1914, which was effected under the strong pressure of the Austro-Hungarian forces and under very unfavourable operative-tactical and atmospheric circumstances.

In the second part has been dealt with the defensive phase of the battle of Kolubara, which comprises desperate struggles on the rivers Kolubara and Ljig and on the mountains Suvobor and Maljen, which took place between the 16th of November and the 3rd of December 1914. In the very beginning of this phase the Serbian army prepared a strategical surprise for the adversary and thanks to it, to the adroit leading and to the metchless courage of its soldiers, non-commissioned officers and officers, it has broken, to a great extent until the beginning of December, the power of attack of the Austro-Hungarian Balkan army and created conditions for the transition to a general counter-offensive.

The third part includes the beginning and the course of the Serbian counteroffensive to the recapture of the Suvobor mountain. Having passed to the counteroffensive precisely in the moment when the 5th Austro-Hungarian army effected a wide encircling manoeuvre towards Belgrade, the Serbian army prepared another strategical surprise for the enemy and in less than three days recaptured the mountain ridge of Suvobor, carried out the tactical breach of the front of the 6th Austro-Hungarian army and created very favourable conditions for transforming this breach into an operative-strategical success.

The entire fourth part is dedicated to the pursuit of the shattered Austro-Hungarian 6th army towards the Kolubara valley and the towns Valjevo and Užice and to the battle of Kosmaj and Varovnica. Having estimated that the 6th army was already virtually defeated, the Serbian General Headquarters, by a rapid regrouping of forces, transferred the focus of its counteroffensive manoeuvre to the direction of Belgrade and in the final phase of the battle defeated separately individual units of the Austro-Hungarian Balkan army.

At the end has been set forth the flight of the beaten troops of Potiorek over the Sava and the Drina, the results and the importance of the Kolubara battle from the Serbian, Yugoslav and general allied points of view, as well as the heavy losses that both parties have suffered in the course of the war year 1914.